

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
Haziran / June 2019, 23 (1): 311-330

II. Meşrutiyet Döneminde Çocuklar İçin Yazılmış 'Amelî İlmihâl (1328) Ders Kitabının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi

Evaluation of 'Amelî İlmihâl (1328) Course Book for Children In The II. Constitutional Period in Terms of Religious Education

Halise Kader Zengin

Dr. Öğr. Üyesi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı
Assistant Professor, Ankara Uni., Faculty of Divinity, Department of Religious Education,
Ankara, Turkey
kzengin@divinity.ankara.edu.tr
orcid.org/0000-0002-9011-6933

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 23 Mart / March 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Mayıs / May 2019

Cilt / Volume: 23 **Sayı / Issue:** 1 **Sayfa / Pages:** 311-330

Atıf / Cite as: Zengin, Halise Kader. "II. Meşrutiyet Döneminde Çocuklar İçin Yazılmış 'Amelî İlmihâl (1328) Ders Kitabının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi [*Evaluation of 'Amelî İlmihâl (1328) Course Book for Children In The II. Constitutional Period in Terms of Religious Education*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/1 (June 2019): 311-330. <https://doi.org/10.18505/cuid.543680>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.
<https://dergipark.org.tr/cuid>

**312 | Halise Kader Zengin. II. Meşrutiyet Döneminde Çocuklar İçin Yazılmış 'Amelî İlmihâl...
Evaluation of 'Amelî İlmihâl (1328) Course Book for Children
In The II. Constitutional Period in Terms of Religious Education**

Abstract: The II. constitutional period is a period of renewal in many areas. Political, social and educational changes also had influences in the field of religious education. One of the examples of these changes is the 'Amelî İlmihâl textbook written by Halim Sabit (DOD. 1946) in five volumes for both teachers and student. This study particularly aims to assess this textbook in terms of religious education. Accordingly, the following questions are addressed: "What are the topics covered in the ilmihâl books written for students and teachers? Is the content of the subjects taught appropriate for the religious education? Which methods, techniques, and essential matters are discussed in the ilmihâl books for teachers? As having first grade elementary school textbooks for both teachers and students, the research is made just based on these books. Data were collected through the examination of the document, and the texts in Ottoman Turkish were transcribed into Turkish. Content analysis method was used in the analysis of the data. By examining both books, this study shows that belief, worship, and social issues were taught, and prayers and sūras were addressed as need to be memorized knowledge in the book. The books included inappropriate contents for first grade children regarding the belief issues such as fear of Allah, hell, and the hereafter.

Summary: Education İlmihâl, occupies an important place in the history of Islamic religious education. According to the religion of both adults and children to learn the principles of faith and worship, it is aimed to shape the daily life. In this context, for example, during the Ottoman period, in the period of II. Mahmut, boys were required to attend the primary school. Thus, it was ensured that children could learn İlmihâl and Islamic sharia properly. Children are taught alif ba for Qur'ân readings in primary schools, as simple as required by religious duties, writing skills have been acquired and the four processing rules are memorized.

The II. constitutional period is a period of renewal in many areas. Extreme innovative thinking is also reflected in education. Especially after the Balkan wars, the idea that the collapsing state would be saved through education was dominant. For the first time, a higher education institution for girls and a kindergarten for young children were opened. By recognizing the importance of pedagogy knowledge in teaching, the students have switched to a system where they can search for observation and experiment. Innovations in educational methods have started to be seen. It was seriously opposed to memorization, and the question and answer was seen as old methods. Instead, it was proposed to use sightseeing observation and discovery. Political, social and educational changes are also reflected in the field of religious education. As a reflection of the newly introduced methods, there have been changes in the 'Amelî İlmihâl books prepared for children. One of the examples of this is the 'Amelî İlmihâl textbook, which was written by Halim Sabit in five volumes. This 'Amelî İlmihâl was prepared in 5 volumes for teachers and students.

The main purpose of this study is to evaluate 'Amelî İlmihâl textbook in terms of religious education. This study particularly aims to assess this textbook in terms of religious education. Accordingly, the following questions are addressed: "What are the topics covered in the ilmihâl books written for students and teachers? Is the content of the subjects taught appropriate for the religious education? Which methods, techniques, and essential matters are discussed in the ilmihâl books for teachers? As having first grade elementary school textbooks for both teachers and students, the research is made just based on these books. Data were collected through the examination of the document, and the texts in Ottoman Turkish were transcribed into Turkish. The textbook prepared for the students of the first year consists of 21 boards/sheets. The sentences are quite self and short. The contents of the board/sheet are well suited to be discussed and explained. There are no headlines on the boards/sheets. The language of text is Ottoman. It is possible to express the topics covered in the book under the following themes:

Prayer and Sūras: Basmala, Kalima Tawhîd, Kalima Shahâda, Fātiḥa, Subḥana Rabbiyal A'ala, Subhana rabbiyal 'Azim, As-salâmu 'alaykum va Raḥmatullah, Taḥiyyat, Salawat Sharif, İhlas, Kawthar, Subḥanaka Prayer, Qunut Prayers.

Faith Issues: Allāh, the fear of Allāh, thanks to Allāh, the Qur'ān, Prophets, Prophet Muḥammad, The Hereafter, Heaven Hell, Angels.

'İbādāt Issues: Zakāt, Ablution, Prayer, Adhān, worship in General (Salāt, Şawm, Zakāt, Ḥajj)

Social Issues: Friendship, affection for minors, affection for parents, Muslims are Brother, human love, respect for the elderly, respect for scholars.

The textbook prepared for the teachers of the first year; consists of 21 pages, 69 pages and Ottoman. As the students do not include the topics in the textbook, it is appropriate to mention the names of the subjects in the textbook of the teacher:

1. Subject: Memorization of the Word of Tawḥīd and word of Shahāda; 2. Topic: Raising ideas about the nation in children; 3. Subject: The adjectives of Allāh Almighty; 4. Subject: Love of Allāh; 5. Subject: Angels; 6. Subject: The Divine Books; 7. Subject: Prophets 8. Subject: The Hereafter; 9. Subject: Thank Allāh; 10. Subject: Repentance; 11. Topic: Protecting the language from bad words and threats; 12. Subject: Zakāt and charity; 13. Subject: Riyā and his goodness engrave; 14. Subject: Love to the prophet Muḥammad; 15. Subject: Parental love; 16. Subject: The brotherhood of Islam; Subject: Human love; 18. Subject: Ablution; Subject: Prayer; 20. Subject: Respect for the elderly; 21. Subject: Love to 'ulamā'; 22. Subject: Fear of Allāh.

Halim Sabit also gave information about the methods and techniques to be used in the course and emphasized that the teacher told his / her not by looking at the book. He thought it would be only influence the student in this way. It is recommended to use the appropriate language for the child, to make an introduction in the subjects that will be learned in the new subjects and to draw attention to the subject and to teach the subject gradually. An important advice is the knowledge that the teacher wants him / her to do in the long-term memory in the present sense. The teacher must repeat a subject several times while teaching a subject, and should not immediately remind a student of forgotten subjects, talk to a student and has finded to him. A subject should not be passed without being thoroughly understood, and the classroom needs to be opened by the teacher in order not to forget the learned subjects. The first fifteen minutes of each course should be reserved for the repetition of previously learned subjects.

Content analysis method was used in the analysis of the data. By examining both books, this study shows that belief, worship, and social issues were taught, and prayers and sūras were addressed as need to be memorized knowledge in the book. The books included inappropriate contents for first grade children regarding the belief issues such as fear of Allah, hell, and the hereafter.

Keywords: Religious Education, Halim Sabit, 'Amelî İlmihâl, Primary School, Children.

II. Meşrutiyet Döneminde Çocuklar İçin Yazılmış 'Amelî İlmihâl (1328) Ders Kitabının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi

Öz: II. Meşrutiyet dönemi birçok alanda yenilenmenin yaşandığı bir zaman dilimidir. Siyasal, sosyal ve eğitsel alanda görülen değişimler din eğitimine de yansımıştır. Bunun örneklerinden bir tanesi olan Amelî İlmihâl ders kitabı, Halim Sabit (Ö. 1946) tarafından kaleme alınmış 5 cilt olarak öğretmen ve öğrencilere yönelik ayrı ayrı hazırlanmıştır. Bu çalışmanın temel amacı Amelî İlmihâl ders kitabının din eğitimi açısından değerlendirilmesidir. Bu amaçla şu sorulara cevap aranmıştır: Öğrenci ve öğretmenlere yönelik yazılmış ilmihâl kitaplarında hangi konular işlenmiştir? Öğretilen konuların içeriği din eğitimi açısından uygun mudur? Öğretmenlere yönelik ilmihâl kitaplarında hangi yöntem ve teknikler, dikkat edilmesi gereken hususlar önerilmektedir?" Araştırma, öğretmen ve öğrenci ders kitaplarından her ikisine de birinci sınıf düzeyinde ulaşılması sebebiyle sadece bu sınıfın kitaplarıyla sınırlandırılmıştır. Doküman inceleme yoluyla veriler toplanılmış, Osmanlıca olan metinler Türkçeye transkrip edilmiştir. Verilerin değerlendirilmesinde içerik analizi kullanılmıştır. Araştırma konusu olan her iki kitap incelendiğinde inanç, ibadet, toplumsal konuların işlendiği, dua ve sūrelerin ez-

314 | Halise Kader Zengin. II. Meşrutiyet Döneminde Çocuklar İçin Yazılmış 'Amelî İlmihâl...

berletildiği sonucuna varılmıştır. İnanç konularında çocukların gelişim seviyelerine uygun olmayacak Allah korkusu, cehennem, ahiret konularında içeriklere yer verildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Özet: İlmihâl eğitimi, İslam din eğitimi tarihinde önemli yer işgal etmiştir. Dinen hem yetişkinlerin hem de çocukların inanç ve ibadet esaslarını öğrenmesi, bununla gündelik yaşamını şekillendirmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda mesela Osmanlı döneminde II. Mahmut devrinde, erkek çocukların sıbyan mektebine zorunlu olarak devamı istenmiştir. Böylece çocukların ilmihâl ve İslam şeriatını layıkıyla öğrenmesi sağlanmıştır. Sıbyan mekteplerinde çocuklara Kur'an-ı Kerim okumaları için elifba öğretilmiş, dinî vazifelerin gerektirdiği kadar basit bilgiler verilmiş, yazı yazma becerisi kazandırılmış ve dört işlem kuralları ezberletilmiştir.

II. Meşrutiyet dönemi birçok alanda yenilenmenin yaşandığı bir zaman dilimidir. Aşırı özgürlükçü hava eğitime de yansımıştır. Özellikle Balkan savaşlarından sonra, çökmekte olan devletin eğitim yoluyla kurtulacağı fikri hâkim olmuştur. İlk kez bu dönemde kızlar için yükseköğretim kurumu ve küçük çocuklar için anaokulu açılmıştır. Öğretimde pedagoji bilgisinin önemi fark edilerek öğrencilerin gözleme ve deneye, kendilerinin araştırıp bulacağı bir sisteme geçiş yapılmıştır. Eğitim öğretim metotlarında yenileşmeler görülmeye başlanmıştır. Ezberciliğe ciddi anlamda karşı çıkmış, soru cevap ve anlatma eski yöntemler olarak görülmüştür. Bunun yerine gezi gözlem ve keşfetmenin kullanılması önerilmiştir. Siyasal, sosyal ve eğitsel alanda görülen değişimler din eğitimine de yansımıştır. Yeni getirilen yöntemlerin bir yansıması olarak çocuklara yönelik hazırlanan ilmihâl kitaplarında değişimler görülmüştür. Bunun örneklerinden bir tanesi olan Amelî İlmihâl ders kitabı, Halim Sabit tarafından kaleme alınmış, 5 cilt olarak öğretmen ve öğrencilere yönelik ayrı ayrı hazırlanmıştır.

Bu çalışmanın temel amacı Amelî İlmihâl ders kitabının din eğitimi açısından değerlendirilmesidir. Bu amaçla şu sorulara cevap aranmıştır: Öğrenci ve öğretmenlere yönelik yazılmış ilmihâl kitaplarında hangi konular işlenmiştir? Öğretilen konuların içeriği çocukların dinî gelişimlerine uygun mudur? Öğretmenlere yönelik ilmihâl kitaplarında hangi yöntem ve teknikler, dikkat edilmesi gereken hususlar önerilmektedir?" Araştırma, öğretmen ve öğrenci ders kitaplarından her ikisine de birinci sınıf düzeyinde ulaşılması sebebiyle sadece bu sınıfın kitaplarıyla sınırlanmıştır. Doküman inceleme yoluyla veriler toplanılmış, Osmanlıca olan metinler Türkçeye transkribe edilmiştir.

Birinci seneye ait öğrencilere yönelik hazırlanmış ders kitabı 21 levhadan oluşmaktadır. Cümleler oldukça öz ve kısadır. Levha'larda geçen içerik, üzerinde konuşulmaya ve açıklanmaya oldukça uygun bir yapıdadır. Levhalar üzerinde konu başlıkları yer almamıştır. Dili Osmanlı Türkçesi'dir. Kitapta işlenen konuları şu temalar altında ifade etmek mümkündür:

Dua ve Süreler: Eûzu Besmele, Kelime-i Tevhid, Kelime-i Şehadet, Fatiha Süresi, Sûbhanerabbîyel Âla, Sûbhanerabbîyel Azim, Esselamu Aleykum ve Rahmetullah, Tahiyat, Salavatı Şerife (Salli Barık), İhlas Süresi, Kevser Süresi, Sûbhaneke Duası, Kunut Duaları.

İnanç Konuları: Allah, Allah Korkusu, Allah'a Şükür, Kur'an-ı Kerim, Peygamberler, Hz. Muhammed, Ahiret, Cennet Cehennem, Melekler.

İbadet Konuları: Zekât, Abdest, Namaz, Ezan, Genel olarak ibadetler (Beş Vakit Namaz, Oruç, Zekât, Hac)

Toplumsal Konular: Arkadaşlık, Yetimlere Küçüklere Şefkat Gösterme, Anne Babayı Sevme, Müslümanlar Kardeştir, İnsan Sevgisi, Yaşlılara Saygı, Ulemaya Saygı.

Birinci seneye ait öğretmenlere yönelik hazırlanmış ders kitabı ise; 22 konudan oluşmuştur. 69 sayfa ve Osmanlı Türkçesi'dir. Öğrenci ders kitabında konu başlıkları yer almadığından, öğretmen ders kitabında bulunan konuların isimlerini belirtmek uygun olacaktır:

1. Konu: Kelime-i Tevhid ve Kelime-i Şehadet'in ezberlettilmesi;
2. Konu: Çocuklarda ulûhiyyet hakkında fikirler uyandırma;
3. Konu: Cenab-ı Allah'ın zati sıfatları;
4. Konu: Allah sevgisi;
5. Konu: Melekler;
6. Konu: İlahî kitaplar;
7. Konu: Peygamberler;
8. Konu: Ahiret;
9. Konu: Nimete şükür;
10. Konu: Tevbe;
11. Konu: Dili kötü sözden ve gıybetten koruma;
12. Konu: Zekât ve sadaka;
13. Konu: Riya ve iyiliği başa kakmak;
14. Konu: Hz. Peygamber'e sevgi;
- 15.

Konu: Ebeveyne sevgi; 16. Konu: İslam kardeşliği; 17. Konu: İnsan sevgisi; 18. Konu: Abdest; 19. Konu: Namaz; 20. Konu: Yaşlılara saygı; 21. Konu: Ulemaya sevgi; 22. Konu: Allah korkusu.

Derste kullanılacak yöntem ve tekniklerle ilgili de bilgi veren Sabit, öğretmenin kitaba bakarak değil ezberden öğretmesine vurgu yapmıştır. Öğrenciye ancak bu şekilde etki edeceğini düşünmüştür. Çocuğa göre bir dil kullanmak, yeni öğreneceği konularda önce bir giriş yapmak ve konuya dikkatlerini çekmek, aşama aşama konuyu öğretmek tavsiye edilmiştir. Bir diğer öneri de, bugünkü anlamda bilginin uzun süreli hafızada yer etmesi için öğretmenden yapmasını istediği uygulamalardır. Öğretmen, bir konuyu öğretirken birkaç defa tekrar etmeli, öğrencilerin unuttuğu bir konuyu hemen hatırlatmamalı, bir öğrenciyle konuşarak ona buldurmalıdır. Ayağa kaldırılıp söz verilen öğrenci dersin sonuna kadar öyle kalmamalı, sırasıyla başka öğrencilerle de konu konuşulmalıdır. Bir konu iyice anlaşılmadan geçilmemelidir, öğrenilmiş konuların da unutulmaması için öğretmen tarafından sınıfta konuşmalar açılması gerekmektedir. Her dersin ilk on beş dakikası daha önce öğrenilmiş konuların tekrarına ayrılmalıdır.

Verilerin analizi kısmında içerik analizi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda kitapta inanç, ibadet, toplumsal konuların işlendiği, dua ve sürelerin ezberletildiği sonucuna varılmıştır. İnanç konularında çocukların gelişim seviyelerine uygun olmayacak Allah korkusu, cehennem, ahiret konularında içeriklere yer verildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Halim Sabit, 'Amelî İlmihal, Sıbyan Mektebi, Çocuk.

GİRİŞ

1. EĞİTİM TARİHİMİZDE İLMİHAL DERSİ

Eğitim tarihimizde dinî eğitim yetişkin ve çocuklar için önemli bir yer işgal etmiştir. Kur'an'ın okunması, ezberlenmesi, ibadet esaslarını içeren ilmihal bilgilerinin kazanılması eğitimin ana unsuru sayılmıştır. Bu eğitimin bir parçası görülen ilmihal eğitimi hem yaygın hem de örgün eğitimde kendisine yer bulmuştur.¹ Örgün eğitimi incelensek; Osmanlı Devleti döneminde II. Mahmut tahtta iken erkek çocukların sıbyan mektebine zorunlu olarak devamı istenmiş, çocukların ilmihal ve İslam Şeriatını layıkıyla öğrenmesi hedeflenmiştir.² Sıbyan mekteplerinde çocuklara Kur'an-ı Kerim okumaları için Elifba öğretilmiş, dinî vazifelerin gerektirdiği kadar basit bilgiler verilmiş, yazı yazma becerisi kazandırılmış ve dört işlem kuraları ezberletilmiştir.³ Tanzimat'ın ilanından sonra 8 Nisan 1847 tarihinde ilk defa ilkököl programı ve yönetmeliği yayınlanmıştır. Bu yönetmelikte disipline ve mecburi devama ait hükümler, öğrenim süresi⁴ ve imtihanlar, öğretmenler ve yardımcıları hakkında düzenlemeler

¹ Hülya K. Arpaguş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/22 (2002): 25-56; Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, (İstanbul: MEB. Yayınları, 2004), 57-68; Esra Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mekteplerde Dinî Eğitim", *Kebikeç*, 37 (2014): 20-23; Yurdagül Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, (İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 2001), 45-55; 109-119.

² Faik Reşid Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, (Ankara: MEB. Yayınları. 1964), 38.

³ Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, 7. Aslında Sıbyan mekteplerinin kuruluş gayesi çocuklara Kur'an okutmak, namaz kılınmasını ve namazda okunacak süre ve duaları öğretmektir. Sıbyan okullarına yazı yazdırılmasının öğretimi sonraki dönemde girmiş, özellikle I. Mahmut ve I. Abdülhamit'in vakfiyelerinde bunun zikredildiği görülmüştür. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, (Eser Matbaası, 1977), 1-2: 86.

⁴ 7 yaşına gelen her çocuğun okula devamı mecburdur, 4 ve 5 yaş çocukların okula başlatılması aileye kalmıştır. Sıbyan mektebi süresi 4 yıldır.

316 | Halise Kader Zengin. II. Meşrutiyet Döneminde Çocuklar İçin Yazılmış 'Amelî İlmihâl...

yer almıştır. Aynı dönemde eğitim bir bilim dalı olarak görülerek bu konuda kitaplar yazılmaya başlanmıştır. Medrese dışındaki eğitimde ilk, orta ve yükseköğretim şeklinde derecele-meye gidilerek 1847 talimatnamesi ile zorunlu ilköğretim 6 yıla çıkartılmıştır.⁵

İlkokulda okutulan dersler: "Elifba, Kur'an, Tecvid, İlm-i hâl, Hareketli Türkî, Ahlak ri-salesi" dir.⁶1869 tarihine geldiğinde Maarifi Umumiye Nizamnamesi'nin 6. Maddesinde Sıbyan mekteplerinde okutulacak dersler sıralanmıştır: "Mekâtib-i Sıbyaniyenin müddet-i tahsiliyesi dört sene olup zirde muharrir dersler tedris olunacaktır: Usûl-i cedide vechile Elifba, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Ahlâka müteallik resail, (Sınıf-ı gayri Müslime etfâlna kendi usul-i diniyyeleri tedris olunacaktır ve iş bu usul-i diniye tedrisleri rüesâyı ruhaniye ma'rifetleriyle bi't- ta'yin tadrîs kılınacaktır.), İlmihal, yazı ta'limi, muhtasar-ı fenn-i hesap, muhtasar-ı tarih-i osmanî (İş bu dersler sınıf-ı gayri müslimeye kendi lisanları üzere okutturulacaktır), Malumat-ı nâfiayı câmi' risale. Bu müddetten sonra hıfz-ı Kur'an etmek isteyen bir müddet daha mektepte kalmakta muhayyerdir."⁷

1872 yılında "İbtidai Numune Mektebi" nin açılması ile ilköğretimde iki farklı uygulama oluşmuş ve bu durum usul-i atika ve usul-i cedide olarak anılmaya başlanmıştır.⁸ 1892 yılına geldiğinde İstanbul ve Kasaba İptidai Mekteplerinin Ders Programında ilmihâl dersi 1. 2. ve 3. sınıfta okutulmuştur. İlmihâl 1. sene 2, diğer seneler 3 ders saatidir. Aynı yıl Köy İptidai Mekteplerinin Programında ilmihâl dersi 1. sınıfta okutulmamış, derse 2. 3. ve 4. sınıflarda haftada 3 saat yer verilmiştir. 1904 yılında tüm İptidai mektepleri için yapılan programda ise her yıl ilmihâl dersi okutulmuştur. 1908 yılına ait programda ilmihâl dersi 1. ve 2. sene haftada 4, 3. sene haftada 3 ders saatidir. 1910-1911 öğretim yılında ilmihâl dersi sadece 3. sene haftada yer almıştır. 1913 Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu'nda belirtilen programda ilmihâl dersi bulunmazken Kur'an-ı Kerim ve Ma'lumat-ı Diniye'nin okutulduğu görülmüştür.⁹

1908-1912 yıllarını içeren II. Meşrutiyet döneminde, aynı zamanda eğitim öğretim metotlarında da değişimler olmuştur. Okullarda, eleştiri ve gözlemin yer aldığı; vatan, millet ve sanat duygularının geliştiği, resim ve el işleri gibi beceri derslerinin programa dâhil edildiği belirlenmiştir.¹⁰ Ezberciliğe ciddi anlamda karşı çıkılmakla birlikte İstintane (soru-cevap), takrir (anlatma) eski yöntemler olarak görülmüş, buna mukabil dönemin aydınları tarafından istikra (gezi-gözlem) ve tekşif (keşfetme) metotları önerilmiştir.¹¹

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere ilmihâl eğitimi tarihimizde belli bir dönem yerini korumuş ve önemsenmiştir. Bu konuda yapılmış müstakil bir çalışmaya ulaşıl-maması konuyu daha da önemli kılmış ve incelemeye değerli kılmıştır. Çalışmanın temel sorunsalı II. Meşrutiyet dönemine ait çocuklara yönelik yazılmış 'Amelî İlmihâl (I-V, İstanbul

⁵ Yahya Akyüz, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1/2 (2011): 12-13; Yahya Akyüz, "İlköğretim Yenileşmesinde Bir Adım: Nisan1847 Tâlimatı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 5 (1994): 4-5;18-19.

⁶ Koçer 1846'da basılan bir yönetmelikte bu okullarda: "Elifba, Kur'an-ı Kerim, İlmihal, Tecvid, Hareketli Türkçe, Muhtasar Ahlâk-ı Memduha, Hat" derslerinin okutulduğunu bildirmektedir. Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, (İstanbul: MEB., 1970), 8, 58-60.

⁷ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraatı*, (İstanbul, 1338/1920), 470-471; Mine Çağır- İbrahim Caner Türk, "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", *Avrasya Sosyal Ekonomi ve Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 4/11 (2017): 65.

⁸ Mehmet Salih Erkek, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009), 59.

⁹ Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraatı*, 278, 288; Erkek, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, 60-61; 145-147.

¹⁰ Recai Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi-Öğretimi", *A.Ü.İ.F.D.*, 38, (1998): 385-386.

¹¹ Seyit Taşer, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Eğitim Meseleleri Hakkında Görüşleri (1839-1923)*, (Konya: Eğitim Akademi Yayınları, 2011), 40-42; Fatma Çapçioğlu, *Osmanlı Son Dönemi Din Eğitimi Tartışmaları ve Cumhuriyete Yansımaları (Örgün ve Yaygın Eğitim Çerçevesinde)*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2018), 284-337.

1328-1332) ders kitaplarının din eğitimi açısından değerlendirilmesi olmuştur. Bu temel sorunsala bağlı olarak; öğrenci ve öğretmenlere yönelik yazılmış ilmihal kitaplarında hangi konular işlenmiştir? Öğretilen konuların içeriği din eğitimi açısından uygun mudur? Öğretmenlere yönelik ilmihal kitaplarında hangi yöntem ve teknikler, dikkat edilmesi gereken hususlar önerilmiştir? Sorularına cevap aranmıştır.

1.1. Yöntem

Araştırma nitel desenli bir çalışmadır. Desen, araştırmanın yaklaşımını belirleyen ve çeşitli aşamalar arasında tutarlı ilerlemeyi sağlayan stratejidir. Bu desen sayesinde veri toplama ve analiz yaklaşımları belirlenmektedir.¹² Literatür taraması sonucunda birinci sınıf öğrencilere¹³ ve öğretmenlere yönelik kitaplar¹⁴, ikinci sınıf öğrencilere ait ders kitabı¹⁵, üçüncü sınıf öğretmenlere ait ders kitabına¹⁶ ulaşılmıştır. Bu sebeple çalışmada sadece birinci sınıfa ait öğretmen ve öğrenci ders kitapları değerlendirmeye alınmıştır. Birinci sınıfa ait kitaplardan elde edilen bulguların ve yapılan yorumların diğerleri hakkında da fikir vereceği düşünülmüştür.

Verilerin analizi aşamasında Doküman İnceleme yaklaşımı tercih edilmiştir. Doküman inceleme, araştırılması amaçlanan yazılı materyallerin analizinde kullanılmaktadır. Geleneksel anlamda tarihçilerin, antropologların ve dilbilimcilerin kullandığı bir yöntem olarak da tanınmaktadır. Eğitim alanında ders programları, ders kitapları, yönergeler, okul içi yazışmalar, öğrenci-öğretmen el kitapları, öğretmen dosyaları gibi malzemeler bu yolla incelenebilmektedir.¹⁷

Analiz aşamasında öncelikle Osmanlı Türkçesi olan metinler transkribe edilmiştir. Transkribe edilen metinlerin değerlendirilmesinde içerik analizi yöntemi tercih edilmiştir. İçerik analizinde ise; toplanan verileri açıklayabilecek çeşitli kavram ve içeriklere ulaşılmaya çalışılmaktadır. Bu analiz türünde öncelikle veriler kavramsallaştırılmakta ve ardından mantıklı bir düzene sokularak tematikleştirilmektedir. Bu yolla metnin derinlemesine incelenmesi hedeflenmektedir.¹⁸

Verilerin kodlanmasına açık kodlamayla başlanmış, bir sonraki incelemede eksen ve seçici kod türleri kullanılmıştır.¹⁹ Kodlanan veriler, tematikleştirilerek²⁰ din eğitimi bağlamında değerlendirilip raporlaştırılmıştır.

3. 'AMELİ İLMİHAL (I-V, İstanbul 1328-1332) DERS KİTABI

Eserin yazarı modernist İslamcı ve "Sarıklı Türkçü" olarak anılan Halim Sabit (Şibay) dır. Halim Sabit, 'Amelî İlmîhâl (I-V, İstanbul 1328-1332) isimli eserini özellikle İttihat ve Terakkî döneminde açılan mekteplerde okutulmak üzere hazırlamış ve bu eserle ödül kazanmıştır. Devrin önemli dergilerinden olan Sırat-ı Müstakîm'de bu eserle ilgili bir dizi yazı yayınlanmıştır.

Konuyla ilgili görüş bildiren düşünürlerden biri Mehmet Akif'tir. Akif, ders kitaplarının iyileştirme çabısından söz ettiği yazısında, yapılan bu yeniliklerin yeterli gelmeyeceğini

¹² Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016), 67.

¹³ Halim Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*, (İstanbul: Sıratı Müstakim Matbaası, 1328).

¹⁴ Halim Sabit, *'Amelî İlmîhâl Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, (Sıratı Müstakim Matbaası, 1328).

¹⁵ Halim Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Talebeye Mahsus İkinci Kitab*, (İstanbul: Şirketi Mertebe Matbaası, 1331).

¹⁶ Halim Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Üçüncü Kitab*, (İstanbul: Şirketi Mertebe Matbaası, 1332).

¹⁷ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 189-190.

¹⁸ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 242.

¹⁹ Uwe Flick, *Qualitative Sozialforschung*, (Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2004), 258-269.

²⁰ Verileri tematikleştirme yolu için bk. John W. Creswell, *Nitel Araştırmacılar İçin 30 Temel Beceri*, trc. Hasan Özcan, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2017), 153-164.

318 | Halise Kader Zengin. II. Meşrutiyet Döneminde Çocuklar İçin Yazılmış 'Amelî İlmîhal...

belirtmiştir. O, hem çocuklara yönelik hem de hocalara yönelik bir kitabın ihtiyacını ifade ettiği yazısında çocukların en büyük eksikliğini ilmîhal kitabı olduğuna dikkat çekmiştir. Halim Sabit'in bu anlamda bir eksikliği tamamladığını söylemiştir: "Artık yedi, sekiz yaşındaki yavrularımız yaşını, başını almış ulemâ-yı kelâmın bile kolay kolay anlayamayacağı yahud anlamayacağı sıfât-ı zâtiyye, sıfât-ı sübûtiyye bahislerini papağan gibi ezberlemek mecburiyetinde kalmayacak; artık çocuklarımız fitrat-ı beşere tamamiyle mülâyim bulunmasından, daha açık bir tâ'bir ile o fitratın aynı olmasından dolayı sâdeliği, besâteti temsil eden ahkâm-ı şer'iyemizi, akâid-i esâsiyyemizi birer muammâ gibi telakki etmeyecek." Akif, söz konusu ilmîhalin tetkikten geçtikten sonra Maârif Nezareti tarafından kabul edildiğini ve yazarın para ile ödüllendirildiğini ifade etmiştir.²¹

Eşref Edip de kaleme aldığı yazısında benzer şekilde ilmîhalin mektepler için kabul edildiğini belirtmiş, eserin şekil ve içerik olarak çocukların seviyesine göre oluşturulduğuna vurgu yapmıştır.²² Sırat-ı Müstakîm matbaasında basılan ilmîhalin, öğretmenlere ait kısmına yayınevi bir giriş yazısı yazmıştır. Burada çocukların ellerinde bulunan ilmîhal kitaplarının yetişkinler tarafından dahî kolay kolay anlaşılamayacağını, eskiden yazılan ilmîhallerin tekrar islah edilmesinin de ancak şekle mahsus kaldığını, içindeki bozukluğun devam ettirildiğini belirtmiştir. Yayınevi bu sebeple öğretimin gerçekleşmediğini şu cümlelerle dile getirmiştir: "Bu milletin adam olması efradının sağlam bir terbiye-i diniyye alabilmesine mütevakıftır. Yazıklar olsun ki biz çocuklarımıza Müslümanlık gibi fitrat-ı beşeriyeye tamamiyle muvafık kılan, daha doğrusu o fitratı aynı olan dini muhalledin ahkâmını... O büyüklüğü nispetinde basit, sade ahkâmını bir türlü telkin edemiyoruz!"²³ Yayınevi, bu giriş yazısıyla Halim Sabit'in eserinin çok kıymetli olduğuna dikkat çekmiştir.

3.1. Birinci Seneye Ait Öğrencilere Yönelik Ders Kitabı İçeriği²⁴

Eser 21 Levha'dan oluşmuştur.²⁵ Cümleler oldukça öz ve kısa yazılmıştır. Levha'larda geçen içerik, üzerinde konuşulmaya ve açıklanmaya oldukça uygun bir yapıdadır. Levhalar üzerinde konu başlıkları ve kenarlarında sayfa numaraları yer almamıştır. Dili Osmanlı Türkçesi'dir. Kitapta işlenen konuları şu temalar altında ifade etmek mümkündür:

Dua ve Süreler: Eûzu Besmele, Kelime-i Tevhid, Kelime-i Şehadet, Fatiha Sûresi, Sûbhanerabbîyel Âla, Sûbhanerabbîyel Azim, Esselamu Aleykum ve Rahmetullah, Tahiyat, Salavatı Şerife (Salli Barik), İhlas Sûresi, Kevser Sûresi, Sûbhaneke Duası, Kunut Duaları.

İnanç Konuları: Allah, Allah Korkusu, Allah'a Şükür, Kur'an-ı Kerim, Peygamberler, Hz. Muhammed, Ahiret, Cennet Cehennem, Melekler.

İbadet Konuları: Zekât, Abdest, Namaz, Ezan, Genel olarak ibadetler (Beş Vakit Namaz, Oruç, Zekât, Hac)

Toplumsal Konular: Arkadaşlık, Yetimlere Küçüklere Şefkat Gösterme, Anne Babayı Sevme, Müslümanlar Kardeştir, İnsan Sevgisi, Yaşlılara Saygı, Ulemaya Saygı.

3.2. Birinci Seneye Ait Öğretmenlere Yönelik Ders Kitabı İçeriği²⁶

Eser 22 konudan oluşmuştur. 69 sayfa ve Osmanlı Türkçesi'nde yazılmıştır. Öğrenci ders kitabında konu başlıkları yer almadığından, öğretmen ders kitabında bulunan konuların isimlerini aşağıda belirtmek uygun olacaktır:

²¹ Mehmet Akif, "Yeni Bir Mektep Kitabı", *Sıratülmüstakîm*, 5/111, (1326): 116.

²² Eşref Edib, "Amelî İlmîhal Mektepler İçin Kabul Olunmuştur", *Sıratülmüstakîm*, 5/114, (1326): 177.

²³ Halim Sabit, *'Amelî İlmîhal Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, (Sıratülmüstakîm Matbaası, 1328): 4.

²⁴ Sabit, *'Amelî İlmîhal, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*.

²⁵ 1333 baskılı talebeye ait kitapta ise 13 levha bulunmaktadır. Eserlerde sayfa numaraları bulunmadığından dipnotlarda da bu nedenle sayfa numarası vermek yerine levha numarası verilecektir.

²⁶ Sabit, *'Amelî İlmîhal, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*.

1. Konu: Kelime-i Tevhid ve Kelime-i Şehadet'in ezberlettirilmesi; 2. Konu: Çocuklarda ulûhiyyet hakkında fikirler uyandırma; 3. Konu: Cenab-ı Allah'ın zati sıfatları; 4. Konu: Allah sevgisi; 5. Konu: Melekler; 6. Konu: İlahî kitaplar; 7. Konu: Peygamberler; 8. Konu: Ahiret; 9. Konu: Nimete şükür; 10. Konu: Tevbe²⁷; 11. Konu: Dili kötü sözden ve gıybetten koruma; 12. Konu: Zekât ve sadaka; 13. Konu: Riya ve iyiliği başa kakmak; 14. Konu: Hz. Peygamber'e sevgi; 15. Konu: Ebeveyne sevgi; 16. Konu: İslam kardeşliği; 17. Konu: İnsan sevgisi; 18. Konu: Abdest; 19. Konu: Namaz; 20. Konu: Yaşlılara saygı; 21. Konu: Ulemaya sevgi; 22. Konu: Allah korkusu.

Eserin girişinde Halim Sabit öğretmenlerin dikkatine yönelik bazı hususları maddeler halinde sıralamıştır. Öncelikle öğretmenin kendisini öğrencilere sevdirmesinin önemini anlatmıştır. Ardından da şu üç durum oluştuğunda çocukların ilmihali öğrenmiş olacağını kabul etmiştir: 1. Çocuklara dinî görevleri öğretmekle çocukların kalbinde İslam dinine karşı ve 2. Dinî görevlere karşı sevgi uyandırmak 3. Gerekliğinde din kitabına başvuracak alışkanlığı oluşturmaktır. Sabit, bu üç hususu gaye edinmeyen öğretmenlerin dine karşı sorumluluklarını belirtmiştir.²⁸

Derste kullanılacak yöntem ve tekniklerle ilgili de bilgi veren Sabit, öğretmenin kitaba bakarak değil ezberden anlatmasına²⁹ vurgu yapmıştır. Öğrenciye ancak bu şekilde etki edeceğini düşünmüştür. Çocuğa göre bir dil kullanmak, yeni öğreneceği konularda önce bir giriş yapmak ve konuya dikkatlerini çekmek, aşama aşama konuyu öğretmek tavsiye edilmiştir. Önemli bir tavsiye de bilginin bugünkü anlamda uzun süreli hafızada yer etmesi için öğretmenden yapmasını istediği uygulamalardır. Öğretmen, bir konuyu öğretirken birkaç defa tekrar etmeli, öğrencilerin unuttuğu bir konuyu hemen hatırlatmamalı, bir öğrenciyle konuşarak ona buldurmalıdır. Ayağa kaldırılan öğrenci³⁰ dersin sonuna kadar öyle kalmamalı, sırasıyla başka öğrencilerle de konu konuşulmalıdır. Bir konu iyice anlaşılmadan geçilmemelidir, öğrenilmiş konuların da unutulmaması için öğretmen tarafından sınıfta konuşmalar açılması gerekmektedir. Her dersin ilk on beş dakikası daha önce öğrenilmiş konuların tekrarına ayrılmalıdır.³¹

Yazar, ilmihalin başında eserde kullandığı ve işlenen konulara yönelik bazı başlık ve işaretlere yönelik açıklamalara yer vermiştir. "Mevzu" kelimesiyle öğrenciye öğretilecek konuya işaret etmiştir. "Usul-u İlgâ" başlığında, dinî konunun nasıl öğretileceği ve öğrencinin anlayabileceği bir yolla nasıl anlatılacağı kısaca açıklanmıştır. "Tatbik" ve "Talim" ile Usul-u İlgâ'da belirtilene ulaşmak için takip edilecek yol açıklanmıştır. "?-" işareti öğretmenin soracağı ve kendisinin cevabını vereceği soruları göstermiştir. "?-..." işareti ise öğrenciye yönelteceği sorular ve karşılıklı konuşma ile öğrenciden alacağı cevaplar içindir.

Peygamber, abdest ve namaz gibi konuların diğer konulardan daha uzun işlenebileceğini belirten Sabit, öğrenci kitabında yer alan levhaların her ders sonunda açtırılarak öğrenci tarafından okunup açıklanmasını istemiştir.³²

4. BULGULAR VE YORUMLAR

Bu başlık altında analiz sonucu ulaşılan bazı bulgular ve onların yorumları verilmiştir. Tüm analiz sonuçlarının makale kapsamında sunulması mümkün olmadığından temalar altında örnek olabilecek konulardan bazıları verilmiştir.

²⁷ Bu konu günahlardan pişman olma şeklinde değil iki arkadaş arasındaki kötü davranışlardan pişman olma şeklinde işlenmiştir. İnanç boyutu konuda yer almamıştır.

²⁸ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 7-8.

²⁹ Yazar, "ezberden anlatma" ile muhtemelen sunuş yoluyla öğretimi kastetmektedir.

³⁰ Yani kendisine söz verilen öğrenci.

³¹ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 8-9

³² Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 10-12

4.1. Dua ve Sûre Öğretimi

Bu başlıkta ilmîhalde öğretilen dua ve surelerin neler olduğu ve hangi yolla nasıl öğretildiği üzerinde durulmuştur.

İncelemeler sonucunda ders kitabında, namaz ibadeti için gerekli olacak dua ve sûrelerin öğretime konu edildiği belirlenmiştir. Belli konuların altında ya da girişinde yer alan dua ve sûreler şunlardır: Eûzu Besmele, Kelime-i Tevhid, Kelime-i Şehadet, Fatiha Sûresi, Sûbhanerabbîyel Âla, Sûbhanerabbîyel Azim, Esselamu Aleykum ve Rahmetullah, Tahiyat, Salavatı Şerife (Salli Barik), İhlas Sûresi, Kevser Sûresi, Subhaneke Duası, Kunut Duaları.

Dua ve sûre öğretimine yönelik Sabit'in, klasik usulün dışına çıkmadığı tespit edilmiştir. Öğrencilerin dua ve sûreleri öğrenebilmeleri için tekrarı önemseydiği ve bu nedenle derste işlediği konuda geçmese de sonraki derslerde öğrencilerin okumasını ve tekrar etmesini istemiştir. Mesela birinci levhada geçen "kelime-i tevhid ve şehadet çocuklara ağızdan ezberlettirilir" ancak bunun bir derste gerçekleşmesi beklenmez. Öğrenmenin gerçekleşmesi için bu birkaç ders devam ettirilir.³³

Kimi yerlerde de sûrenin sadece ezberlenmesine işaret edilmiştir. "Teşehhüd ezber ettirilir"³⁴ "Dördüncü levha açılarak minvali sabik üzere kıraat edilir. Salavatı şerife tedrici bir surette ağızdan ezber ettirmeye başlanır"³⁵ "Sûre-i ihlas ezber ettirilir. Sekizinci levha talebeye tevzi olunarak minval-i sabik üzere okutulur"³⁶ gibi açıklamalar kitapta yer almıştır.

Öğrenci ders kitabında da sadece sûre ve dualar yazılmış, anlamları verilmemiştir.³⁷

4.2. İnanç Konuları

Eserde Allah, Allah Korkusu, Allah'a Şükür, Kur'an-ı Kerim, Peygamberler, Hz. Muhammed, Ahiret, Cennet Cehennem, Meleklerle ilişkin konular inanç başlığı altında incelenmiştir. Bütün konuların analizine bu çalışmada yer vermek güç olduğundan ancak bazı bulgular aşağıda sunulmuştur.

Halim Sabit öğretmen ders kitabının 2. başlığında Allah'ı sevmek konusunu işlemiştir, yöntem olarak "Veli nimet olan kimselere edilen muhabbet vasıtasıyla muhabbeti ilahiyeye intikal olunur" demektedir. Bu yolla aslında çocukların yakınlarından hareketle konu somutlaştırılmış ve uzak olan, soyut konuya geçiş önerilmiştir. Çocuklara öncelikle "Size iyilik eden kimseleri seversiniz değil mi?...Öyle ya, iyilik eden kimse sevilmeyebilir mu? Sizin gibi küçüklüğümde; ara sıra bana çukulata veren dayımı ben pek severdim. Siz de size çukulata, şekerleme...verenleri seversiniz, değil mi?...Evet, ben de kendime iyilik eden kimseleri pek çok severim. Fakat siz onları niçin seviyorsunuz? Şekerlemeler, çukulatalar vermiş oldukları için değil mi?...Demek size iyi bir şey veren kimseleri seversiniz?" sorularını sorarak öğrencilerin bildikleri bir durumdan hareket etmiştir. Sorulan sorular öğrencilerden alınan cevaplarla derinleşmiştir. Cevaplar alındıkça öğrencilere organlarını kimin verdiği, kimin onlara iyilik yaptığı sorulmuştur. Ardından "Allah Teâlâ'yı sevmemiz lazım gelir" denilerek Allah sevgisine gelinmiştir. Allah'ın çocuklara vermiş olduğu şeyler sıralanarak çocukların onu sevdiği, emrettiklerini yaptıkları nehyettiklerinden uzaklaştıkları söylenmiştir.³⁸ Allah'ın varlığı konusu da benzer şekilde somuttan soyuta doğru işlenmiştir.³⁹

³³ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 13

³⁴ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 21.

³⁵ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 24.

³⁶ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 36.

³⁷ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*. Levha 1, 2, 4, 5, 9,16, 18.

³⁸ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 18-20.

³⁹ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 13-16.

Çocuklarda Allah tasavvurunun oluşmasında hem doğuştan getirilen özellikler hem de çevresel faktörler etkili olmaktadır. Bununla birlikte çocukların Allah tasavvurunda gelişimsel özelliklerine göre farklılıklar olmaktadır.⁴⁰ Birinci sınıf (6-7 yaş) çocuklarının Allah tasavvuru incelendiğinde bu dönemde çocuklar Allah'ın yaşı, büyüklüğü, yaşadığı yer gibi konularda çokça sorular sorduğu buna mukabil Allah'ı tek güç sahibi olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Bu dönemde çocuklar Allah'a olumsuz sıfat yüklemekten kaçınmaktadırlar. Ancak soyut Allah tasavvuru on yaş civarında gelişebilmektedir.⁴¹Bu bağlamda Halim Sabit'in Allah sevgisini anlatmada uygun yol belirlediği söylenebilir.

Öğrenci ders kitabının 2. levhasında konuyla ilgili olabilecek şu cümleler geçmiştir: "Allah vardır. Allah birdir. Beni, seni arkadaşlarımı Allah-u Teâla yaratmıştır. Bütün âdemleri, bütün hayvanları Allah-u Teâla hazretleri yaratmıştır. Yerleri, gökleri, bütün dünyayı Allah-u Teâla yaratmıştır. Allah vardır. Allah birdir."⁴²

Allah korkusu öğretmen ders kitabında 22. konudur. Öğrenci ders kitabında 20. levhada geçmiştir. Öğrenci çok açık bir biçimde Allah'tan korkulması gerektiğine inandırılmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken de Allah'ın cehennemi olduğuna ve orada insanları yakacağına işaret edilmiştir. Sabit, öğretmenden şunları öğrencilere anlatmasını istemiştir:

"Yerler, gökler, şu gördüğünüz güneş, ay, ve yıldızlar...hepsi bozulup gidecek. Dünya alt üst olacak. O vakit biz nerede bulunacağız, biliyor musunuz?- ahirette...Allah Teâlâ'nın huzurunda. İşte o vakit biz kurtulabilecek miyiz, yahud Allah Teâlâ bizi cehenneme mi atacaktır. Eğer cehenneme atılacak olur isek, ve ee bizim halimizi...bilir misiniz, gizli ve aşıkarak olarak yapar isek Allah Teâlâ hepsini bilir, hepsini görür. Hatta gönlümüzden geçenleri bile bilir. Fena iş yapar isek, yahud fena bir şey düşünürsek Allah Teâlâ'nın huzurunda olduğumuz zaman ne cevap vereceğiz? Allah Teâlâ o fenalığımızı geçmeyipte haydi cehenneme, haydi ateş içine derse o zaman ne yapacağız? O zaman kime yalvaracağız? O zaman bizim ağladığımız kim şefkat edecek? Peder yok, valide yok, kardeş yok, tanıdık bildik yok... bunlar nerededir, diyeceksiniz? Değil mi?... bunlar da bizim gibi Allah Teâlâ'nın huzurunda...onların bizi düşünmeğe vakitleri yok. Bizi mi düşünsünler, kendilerini mi kurtarsınlar? Kaçacak yer yok. Allah Teâlâ'nın ilmi her şeyi muhittir, her yeri görüyor. Nereye gidilirse gidilsin mutlaka bulup istediğini yapacak. Mutlaka dilerse tutturup cehenneme atacak. Sözün kısası Allah Teâlâ'dan korkmaktan başka çare yok. Allah Teâlâ'dan korkmalı. Hem de pek ziyade korkmalı. Ee bilmeli ki ancak Allah Teâlâ'dan korkan kurtulur."⁴³

Öğrenci ders kitabında, öğretmen ders kitabında geçenlerle benzer içerik sunulmuştur.

"Allah Teâla bizi yoktan var etti. Allah Teâla yeri göğü yarattı. Hazreti Allah bir gün yerleri, gökleri yok edecek. Bir gün olup biz de Allah Teâla'nın huzurunda bulunacağız. Ahiret gününde iyi kimseler cennete girecek. Kıyamet gününde kötü kimseler cehenneme girecek. Kötü kimseler kıyamet gününde Allah Teâla'dan kurtulamaz. Allah Teâla'dan korkan kimseler ahiret gününde kurtulur. Allah'tan korkan kimse bahtiyardır. Allah'tan korkan kimse hiç kimseden korkmaz. Allah'tan korkmalı, başkasından korkmamalı. Allah'tan korkmayan kimse herkesten korkar. Ben Allah'tan korkarım, başkasından korkmam. Allah Teâla kendisinden korkan kimseleri sever. Allah'tan korkmayan kimselere inanılmaz."⁴⁴

⁴⁰ Bu konuda yapılmış çalışmalar için bk. Halise Kader Zengin, "Almanya'da Yaşayan Müslüman Çocuklarda Allah Kavramının Gelişimi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 213-248; Mualla Yıldız, "Çocukların Tanrı İmgesi'nin Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/13 (2013), 45-63.

⁴¹ Mustafa Köylü- Cemil Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2017), 57-58, 64-65.

⁴² Sabit, *Amelî İlmîhâl, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*. Levha 2.

⁴³ Sabit, *Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 68-69.

⁴⁴ Sabit, *Amelî İlmîhâl, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*. Levha 20.

322 | Halise Kader Zengin. II. Meşrutiyet Döneminde Çocuklar İçin Yazılmış 'Amelî İlmîhâl...

Halim Sabit'in Allah'tan korkulacak bir varlık olarak öğretim yapması ve Allah'ı bu yaş dönemindeki çocuklara içimizden geçenlerden dahî hesaba çekecek bir varlık olarak sunması çocuk psikolojisini olumsuz etkileyecektir. Çocuklara böyle senaryolar verip ardından Allah sevgisinin oluşması ya da onlardan Allah'ı sevmelerini beklemek oldukça güç olacaktır. Bu konuda Ayhan iki örnek vermektedir: Birincisi 3-4 yaşlarında bir baba kızıyla Allah inancı hakkında konuşur. Baba çocuğuna, her şeyi Allah'ın yarattığını, onun için O'nu en çok sevmemiz gerektiğini, bize doğru ve güzel davranışları öğreten peygamberi de O'ndan sonra en çok sevmemizin uygun olacağını anlatır. Bu esnada çocuk babasına dönerek, peygamberi Allah'tan daha çok sevdiğini söyler. Sebebi sorulduğunda ise; "annem bana yalan söyleyeni Allah'ın cehennemde yakacağını söyledi. Allah'ın cehennemi var ama peygamberin cehennemi yok. Ben onu daha çok seviyorum" der. İkinci örnek ise bir din görevlisiyle 6 yaşındaki oğlu arasında geçen diyalogdur. Çocuğu disipline etmek amacıyla zaman zaman ona "Allah seni sevmez, cehenneminde yakar" gibi sözler söylenmektedir. Bir sabah çocuk uyandığında babasına şu soruyu sorar: "Baba bizim köyde Allah var mı?" Baba cevaben "Allah her yerde vardır. Ama niçin soruyorsun?" der. Çocuk: "Eğer orada Allah yoksa oraya gidecektim de" der.⁴⁵ Öztürk de kendilerinde psikolojik rahatsızlık oluşan çocuklara örnek vermektedir. Dedesinin, çocuğun (3 yaş 10 aylık) her istenmeyen davranışına engel olmak için Allah'la korkuttuğu bir vaktada, çocukta "selamlama" şeklinde tik gelişmiştir. İncelemeler sonucunda bu duruma, Allah'a kızma duygu ve düşüncesinin neden olduğu ve bilinç dışı bir şekilde bu davranışın geliştiği ortaya çıkarılmıştır.⁴⁶

Öğrenci ders kitabında 5. levhada peygamber konusu işlenirken öğretmen ders kitabında melekler konusu işlenmiştir. Melekler konusunu işlemek üzere öğretmene yöntem olarak şöyle bir öneri getirilmiştir: "Gözlerimizin göremediği bazı mevcudat vasıtasıyla vücudu melaikeye intikal olunur." Kitapta öğrencilerle görmedikleri şeyleri nasıl bildikleri konusunun konuşulması tavsiye edilmiştir. Öğretmen derse şu sorularla başlar: "Mekke-i Mükerreme şehrini (Yahud çocukların bildiği başka bir şehir ve kasaba söylenir) biliyor musunuz? ...İyi madem ki gitmediniz, o halde nasıl biliyorsunuz? ...İşiterek değil mi? Demek ki işitmek ile bilmek olurmuş? ...Duvarın arka tarafından bir ses işitseniz orada birinin bulunduğunu bilirsiniz, değil mi? O ses veren kimseyi görmediniz, fakat sesini işittiniz. Bununla orada birisi olduğuna hüküm ediyorsunuz."⁴⁷ Yazar bu sorulardan sonra cin konusuna geçmiştir. Çocukların dinî gelişim durumları ve psikolojileri düşünüldüğünde bu tür açıklamalar kokutucu ve endişe verici bir hale dönüşebilir.

Öğrencilere "Dünyada bizim görmediğimiz, sesini işitmediğimiz, kendilerini bilmediğimiz daha pek çok mahlûkat vardır. İşte (melaike) dinlen mahlûkatı işittiğiniz var mı? ...Evet, hepimiz bunların var olduğunu işitiriz. Fakat hiç birimizin gördüğü yok, evet, dünyada herkes bunları göremez." Peygamberlerin melekleri gördüğünden hareket ederek onların Allah'ın kulları oldukları, ibadet ettikleri ve Allah'ın emrettiklerini yaptıkları, cinsiyetlerinin olmadığı, yemek yemedikleri anlatılmıştır.⁴⁸

Melek konusu da Allah tasavvuru gibi erken dönemlerde öğretime konu edilebilir. Ancak bu dönemlerde çocukların antropomorfik düşündükleri ve melekleri cin ve perilerle sık sık karıştırdıkları gözden kaçmamalıdır. Çocuklara melek inancını kazandırmak onların dinî gelişimine katkı sağlayıcıdır. Ancak meleklerle ilgili bilgilendirme aşırıya gidildiğinde, çocukların yalnızken veya geceleri, endişe, korku ve kâbuslar yaşamasına etki etmektedir. Okul çağı çocuklarının melekleri genellikle iyilik, şeytanı da kötülükle ilişkilendirdiği görülmektedir.⁴⁹

⁴⁵ Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 113-114.

⁴⁶ Mualla Öztürk, "Din Eğitimi ve Çocuk Ruh Sağlığı", *Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri 23-25 Nisan 1981*, (Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları), 208-209.

⁴⁷ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitap*, 20.

⁴⁸ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitap*, 21.

⁴⁹ Köylü- Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, 80-83.

Öğrenci ders kitabında meleklele ilgili 13. levhada "Melaike Allah Teâlâ'nın sevgili bendeleridir" cümlesine yer verilmiştir. Meleklerin Allah'ın kulları olduğuna yönelik bir cümleyle açıklama yapılmıştır.⁵⁰

Ahiret konusu öğretmen kitabında 8. konuda geçmiştir. Öğrenci kitabında 6. levhada ölüm ve ahiret konusu işlenmiştir. Ahiret öğretiminde öğretmene "Sıbyanın da bigâne kalma-yacağı ölüm vasıtasıyla mevzua intikal olunur." denilmiştir. Öğretmen öğrencilere şu soruları sorarak ilerlemiştir:

"Sokakta bir cenaze gördüğünüz var mı? ...O nedir? Tabutun içinde yatan kimdir? Ölü değil mi? ...evet, ölüdür. Bizim gibi insanlardan biri ölmüş, mezara götürüyorlar. Yalnız o cenazede, o tabutta yatan kimse mi ölmüştür? Herkes mi ölür, ne dersiniz? ...Evet, herkes ölür, herkes ölecektir. Ancak Allah Teâlâ ölmez, Allah Teâlâ daima diridir." Ve ardından ölenlerin nereye gittiğine yönelik sorular sorulmuştur. "Demek bütün insanlar dünyada birkaç sene yaşadıkdan sonra ölüp gidiyorlar. Fakat öldükten sonra ne oluyor? Nereye gidiyorlar? Yok mu oluyorlar, bitiyorlar mı? Ne dersiniz? - Hayır, insan öldükten sonra yok olmaz. İnsan ölmekle yitmez. İnsan ölür ve vücudunu defnedirler; o çürür. Fakat canı, ruhu baki kalır. Ruh, can ölmez. Bilirsiniz değil mi, insanın ruhu vardır."⁵¹ Sabit, ahiret konusuna ölüm konusundan girdiği için beden ve ruh ayrımına yer vermiştir.

Yapılan çalışmalara göre ölüm, kıyamet, cehennem, cin, gibi konular çocukları korkutmakta ve ruh sağlığını olumsuz etkilemektedir. Bu dönemdeki çocuklar hayal ile gerçekliği ayırt etmekte zorlandıklarından, bu tür konuları takıntı yapabilmektedir.⁵² Çocuklar erken dönemde ölüm gerçeği ile karşılaşabilmektedir. Ölüm konusunda sağlıklı bilgi almayan çocukların bu boşluğu farklı kanallardan doldurma yoluna gideceği aşikârdır. Bu sebeple öncelikle çocuğa rehberlik edebilmek maksadıyla onun ölümle ilgili algısının belirlenmesi gerekmektedir. Buna ise çocuğun gelişimsel düzeyi ve ölümle ilgili deneyimleri etki etmektedir. Altı yaş civarında çocukların büyük oranda ölümün geri dönülemez olduğunu kavramaya başladıkları buna rağmen, ölenlerin geri dönebileceğine ilişkin davranışlarda buldukları görülmektedir. Bu yaşta, ölen kişiyi arama, onun nerede olduğunu sorgulama gibi durumlar söz konusudur. Çocuklara bu gibi durumlarda açık ve anlaşılır açıklamaların yapılması önemlidir.⁵³

Kıyamet konusu ise şu cümlelerle açıklanmıştır: "Ruh başka, ten başka. Ten mezarda çürüyüp gider. Fakat can öldükten sonra kıyamet gününe kadar nerede ise durur; sonra ahiret gününe geldiğinde o ruhun bedeni iade olunur, ruh bedene girer, hesabı görülür; dünyada iken iyi bir kimse ise cennete girer, yok fena bir insan ise yani imansız veya imanlı fakat günahkâr olduğu halde tövbesiz ölmüş ise cehenneme gider, cezasını bulur."⁵⁴

Araştırma sonuçları çocuklara altı yaş civarında ruh hakkında bilgi verilebileceğini ortaya koymaktadır. Ölümün bir son olmadığını anlayabilecek olan çocukların ruhun bedenden ayrılması konusunda sıkıntılar yaşayabilmektedir. Çocuğa derin teolojik açıklamalar yapmak yerine neden ruhla ilgili soru sorduğu tespit edilmelidir. Zira çocukların ruhu sormalarında temel neden, öldükten sonra sevdikleriyle buluşup buluşamayacakları ya da ödül ve ceza alıp almayacakları ile ilişkilidir. Bu yaşta insanların neden öldüğünü sorgulayan bir çocuk aslında kendi güvenliğini düşünerek sorgulama yapmaktadır. Sevdiklerinden ayrı kalma endişesini yaşamaktadır.⁵⁵

Halim Sabit konuyu cennet ve cehennem kavramlarına da getirmiştir. Ders biraz daha şiddet söylemleri hal almıştır.

⁵⁰ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*. Levha 13.

⁵¹ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 29.

⁵² Hasan Dam, "Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, Ed. Mustafa Köylü, (Ankara: Nobel yayın Dağıtım, 2010), 45.

⁵³ Köylü- Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, 101-106.

⁵⁴ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 30.

⁵⁵ Köylü- Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, 106-107.

324 | Halise Kader Zengin. II. Meşrutiyet Döneminde Çocuklar İçin Yazılmış 'Amelî İlmihal...

"Cennet nedir, biliyor musunuz?- Ahirette iyi kimselerin, Müslümanların yeridir. Fakat, Müslümanlardan kötü olan kimseler cehennemde azab, sıkıntı çekerler; yanarlar; kötülük ettiği kadar azab çektikten ve yandıktan sonra hazreti Allah onun da cennete girmesine müsaade eder. Dünyada öyle değil mi? Bir fenalık yapan kimseyi hükümet, hapse atar, kal'a-bend eder, küreğe koyar... fenalığı kadar oralarda kaldıktan sonra çıkarır, fakat Allah Teala hazretleriyle Muhammed aleyhissalavati ve sellem efendimize inanmayanlar ebedi cehennemde kalırlar." Bu tür açıklamalardan sonra öğrencilere ölen kişinin dünya âleminden ahirete gittiği, iyi insan olmuş ise iyilik göreceği kötü ise cezasını çekeceği, cehenneme gideceği ifade edilmiştir.⁵⁶

Halim Sabit bu konuları öğretmenlere nasıl anlatacağını öğretirken açıkçası vaaz eder bir üslupla konuyu ele almış ve öğrencilerin gelişim seviyelerini bir kenara bırakarak konu merkezli davranmıştır. Şu söyleminde olduğu gibi

"Fakat bilir misiniz, ahiret fena olanlar için, Allah'a ibadet etmeyenler için, peygamberimizi sevmeyenler için ve su-i hatime ile gidenler için ne kadar korkunçtur. Küfür üzere giden fena insanlar ile günah işleyip de tövbesiz olan Müslümanlar ahiret günü cayır cayır cehennemde yanacaklardır. Fakat günahkâr Müslümanlar günahın cezası kadar yandıktan sonra cehennemden çıkıp cennete gireceklerdir. Cenabı Allah hepimizi fena kul olmaktan muhafaza buyursun!..."⁵⁷

Çocuklarda cennet ve cehennem algısı, ilmihalde ifade edilen bilgiler doğrultusunda şekillendiği görülmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalara göre çocuklar cenneti; tabiatta bulunan güzel mekânsal özelliklerle algıladıkları belirlenmiştir. Gökyüzü, güneş, dağlar, evler, kuşlar, meyve ağaçları, yeşillikler cennette yer bulmaktadır. Ayrıca çocuklar mükâfatlarının karşılığını burada göreceklerinden, isteklerinin gerçekleştiğini düşünmektedirler. Cehennem ise hoşlanılmayan, korkulan, acı çekilen, günahların karşılığının görüleceği bir yer olarak tasavvur edilmektedir. Cehennem anlayışlarında ateş önemli bir rol oynamaktadır. Çocukların büyük çoğunluğu iyi insanların cennete, kötü insanların cehenneme gideceği bilgisine sahiptirler.⁵⁸

Öğrenci ders kitabında 6. levhada ahiret konusu yukarıda söylenenlerden farksız içerikle sunulmuştur: "İnsan öldükten sonra yok olup gitmez. İnsan ölmekle dünyadan ahirete gider. Ahiret günü kötü kimseler için pek korkunçtur. Dünyada iyi olanlar ölmekten korkmamalıdır. Ancak inkâr ve imansız gitmekten korkmalıdır. Allah'ı seven, peygamberi seven ahiret gününde kurtulur. Müslümanları seven ahiret gününü de sever. Ahirette cennet, cehennem cezası vardır. İyi kimseler ahirette cennete girerler. Kötü kimseler ahiret gününde cehennemde yanarlar. Cennet Müslümanların yeridir. Müslümanlar ahiret gününde bahtiyardır. Biz Müslümanlar ölümden korkmayız, ancak imansız gitmekten veya asi olarak ölüp de cehennemde yanmaktan korkarız. İyi olanlar ahiret gününde kurtulanlardır. Bahtsız olanlar ahiret gününde cehenneme girenlerdir. Biz Müslümanlar ahiret gününden korkmayız."⁵⁹

4.3. İbadet Konuları

İbadet kategorisi altında şu temalar oluşmuştur: Zekât, Abdest, Namaz, Ezan, Genel olarak ibadetler (Beş Vakit Namaz, Oruç, Zekât, Hac). Aşağıda bu konularla ilgili bazı bulguların değerlendirilmesine yer verilmiştir.

Zekât konusu öğretmen ders kitabında 12. başlıkta geçmiştir. Öğrenci ders kitabında 9. levhada fakirlere yardım konusu işlenmiştir. Sabit, zekât konusunda öğretmene bir yöntem

⁵⁶ Sabit, *'Amelî İlmihal, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 29-31.

⁵⁷ Sabit, *'Amelî İlmihal, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 31-32.

⁵⁸ Bozkurt Koç, "Göstergibilimsel Bir Çözümleme: Çocuk Resimlerinde Cennet ve Cehennem", *Dinî Araştırmalar* 11/31 (Mayıs-Ağustos 2008), 259-282; Bozkurt Koç, "Çocuklarda Cennet ve Cehennem Tasavvuru (İlköğretim Öğrencileri Örnekleme)", *EKEV Akademi Dergisi* 13/39 (2009), 155-178.

⁵⁹ Sabit, *'Amelî İlmihal, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*. Levha 6.

önerisinde bulunmamıştır. Zekât konusunu fakirlere “acımak” üzerinden işleyen Sabit, konuyu çocukların seviyesine indirmek için fakir çocukları örnek vererek anlatmaya çalışmıştır. Diğer konularda olduğu gibi somuttan soyuta, yakından uzağa ilkesine uygun bir giriş yapmıştır. “Siz ne kadar bahtiyarsınız: Elbiseleriniz temiz, pek eski de değil; mektebe gelerek okur, yazar, din-i İslâmiye’yi öğreniyorsunuz. Bazı fakir çocuklar var: Üzerinde paçavradan başka elbiseleri yok. Doyuncaya kadar yemek de yiyemiyorlar; yemek arıyorlar; bazı zavallıları da dileniyor. Mektebe gelemiyorlar. Kışları üşüyor, titriyorlar; yazları sıcaktan kavruluyorlar. Ben böyle çocuklara pek ziyade acırım.” Metinde geçen örnek açıkçası öğrenciler arasında durumu iyi olmayan, fakir öğrencileri rencide edici ve bir anlamda ötekileştirici bir söylemdir. Bu tür örnekler vererek acıma duygusu üzerinden konuyu öğretmek yerine, paylaşma değerine vurgu yapmak daha uygun olacaktır.

Metnin devamında Sabit, bu fakir çocukların hallerini düşünmek gerektiğine işaret etmiş ve bu tür insanlara yardım etmek gerektiği konusuna gelmiştir. “Bakınız siz de çocuksunuz; fakat siz rahat rahat derslerinize çalışıyorsunuz; o zavallılar aç çıplak oldukları halde yiyecek arıyorlar. Siz de bu zavallılar için acıyorsunuz değil mi? ...evet hepimiz acıyoruz, onlar da bizim gibi insan.. ben bir fakir dilenci çocuk gördüğüm vakit ağlayacağım gelir; onun halini düşünmeden gidemiyorum. Siz de bir fakir çocuk gördüğünüz vakit onun halini düşünmeden gitmiyorsunuz değil mi? ...evet, nasıl düşünmeden gidilebilir? Öyle fakir kimseler, öyle fakir çocuklar için çok acırsınız değil mi? ... Fakat yalnız acımdan o zavallılar için bir faide çıkmaz. Onları sevindirmeye gayret etmeli. Öyle değil mi? İyi o halde onları nasıl sevindirebiliriz; ne yapar isek onlar sevinirler? ...Evet, onlara yardım etmeli, para vermeli, elbise vermeli. Yiyecek, içecek vermeli...”⁶⁰

Yazar metnin devamında zengin insanların fakirlere yardım etmesi gerektiğini açıklamış ve Müslümanların zekât vermekle yükümlü olduğunu vurgulamıştır. Çocuk seviyesine göre örneklerle başlayan konu çocuklara göre bir ilmihal anlayışıyla devam ettirilmemiştir. Yetişkinlerin yapacağı maddi yardımla konunun işlenişi bitirilmiştir. Çocuklara zekât konusu öğretilirken, empati kurdukmak bir yol olarak görülebilir ancak acıma duygusunu fazlasıyla harekete geçirmekten sakınmak uygun olacaktır. Çocukluk döneminde zekât daha çok yardımlaşma ve paylaşma üzerinden işlendiğinde; sahip oldukları bilgilerin, becerilerin, başkalarının yararına kullanımı şeklinde düşünülebilir. Böylelikle çocuklar kendi seviyelerinde, maddi kazançları olmadan sahip oldukları meziyetleri insanlık yararına kullanmayı öğreneceklerdir.

Zekât konusu öğrenci ders kitabında 9. levhada şöyle geçmiştir: “Biz fukarayı severiz. Biz fakir çocuklara acırız. Ben fakir çocuklara yardım etmeyi pek severim. Fukarayı seven kimseyi Allah Teâla sever. Peygamberimiz efendimiz hazretleri fukarayı çok severdi. Hazreti Allah: “Ey zenginler, fukaraya yardım ediniz” diyor. Allah Teâla: “Fukaraya zekâtlarınızı veriniz” diyor. Fukaraya yardım etmek her Müslümana borçtur. Müslüman kimse zekât vermeyi sever. Her Müslüman fakirleri sevmelidir. Fukarayı seven kimseden Allah Teâlâ razı olur. Hazreti peygamber efendimiz fukaranın dostu idi.” Metin dikte edici bir dil ve üslupla oluşturulmuş, çocukların nasıl fakir çocuklara yardım edeceği konusu öğrenci kitabında kapalı bırakılmıştır.⁶¹

Abdest konusu öğretmen kitabında 18. konudur. Öğrenci kitabında 14. Levhada abdest konusu geçmektedir. Öğrencilere anne ve babaları abdest alırken dikkat edip etmedikleri, ne zaman abdestin alındığı sorulmuştur. Sonrasında konu yine yakından uzağa ilkesine uygun olarak çocukların hayatından örnekle devam ettirilmiştir. Abdest ve temizlik ilişkisi üzerinde durulmuştur: “Uykunuzdan kalkıp da buraya gelirken, misafirlige giderken yüzünüzü gözünüzü yıkar mısınız? ...peki, ee niçin öyle yıkanmaya bir lüzum görebiliyorsunuz mektebe, misafirlige giderken temiz olmak daha iyi olduğu için değil mi?-. Öyle ya, temizlen-

⁶⁰ Sabit, *‘Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 37-38.

⁶¹ Sabit, *‘Amelî İlmîhâl, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*. Levha 9.

326 | Halise Kader Zengin. II. Meşrutiyet Döneminde Çocuklar İçin Yazılmış 'Amelî İlmîhâl...

meden, yüzünüzü gözünüzü yıkamadan buraya mektebe gelirsiniz tabi arkadaşlarınız arasında mahcup kalırsınız. Temiz olmayan kimseden Allah Teâlâ da, peygamberimiz de razı olmaz. Temiz kimse daima selamet bulur. Temiz olan kimseyi herkes sever.”⁶²

Sabit, bu açıklamalardan sonra abdestin namaz kılmadan önce alındığını vurgulamış ve öğretmenlere uygulamalı olarak abdestin öğretilmesini önermiştir: “Amelî olarak abdest almak öğretilecek. Evvela muallim tarafından keyfiyeti mesnûne üzere abdest alınır. Efal-i Vu-zuûn her noktasında izahat lazım iğta edilir. Sonra talebeye abdest aldırılır.”⁶³ Metnin devamında öğretmenin sonraki derste önce kendisinin nasıl abdest aldığını anlattığı ardından öğrencilere uygulamalı olarak abdest aldırıldığı açıklanmıştır. İkinci derste de öğrencilerin sınıf huzurunda abdest alması ve diğer öğrenciler tarafından eleştirilmesi talep edilmiştir. Birkaç ders uygulamalı abdestin alınması öğretildikten sonra öğrencilerden her gün sabah kalktıklarında abdest alarak okula gelmesi istenmiştir.⁶⁴

Öğrenci ders kitabında 14. levhada abdest konusu ele alınmıştır. Abdestle temizlik arasında ilişkiye vurgu yapılmıştır. Her namaz öncesi abdest alındığı öğretilmiştir. Maddî ve manevî temizlik ayrımı yapılmadığından “Abdest almayan kimse temiz olmaz. Müslümanların hepsi temizdir” veya “Abdestli kimse temiz olur”⁶⁵ gibi yanlış anlaşılmaya müsait ifadelere yer verilmiştir. Zira çocuklar abdesti olmayan kimseyi kirli veya pis olarak görüp, abdesti olup elbisesi veya üzeri kirli olanı temiz görme anlayışına sahip olabilirler. Bunun yerine temizliğin iki boyutlu olduğuna değinmek uygun olacaktır.

Namaz konusu öğretmen kitabında 19. konu olarak yer alır. Öğrenci kitabında 15. levhada namaz konusu geçmektedir. Sabit, öğretmenlere yöntem önerisinde bulunmamıştır. Ancak somut örneklerle konuya giriş yapmıştır. Anne ve babalarına saygı gösterdiklerini, onları kırmadıkları üzerinde durarak bunun sebeplerini sorgulamıştır. Benzer şekilde askerî komutanına karşı, memurların padişaha karşı davranışlarına örnek vermiştir. Bütün bunların üzerinde ve en büyük olan Allah'a bize verdikleri nimetler için teşekkür etmek gerektiğine ulaşmıştır. Allah'ı Teâlâya nasıl teşekkür edebileceğimizi öğretmen kendi sorgulamıştır. Sonuçta “...O halde kendimiz iyi olalım; sevdiğimiz büyük olan Allah Teâlâ'ya canımızla, kalbimizle, ihlas ile ibadet edelim, namaz kılalım...” der. Bir sonraki derste genel anlamda ibadet konusuna girmiş, ibadet nedir sorusuna, namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek, hac etmek olarak sıralamıştır. Soru cevap yoluyla kısaca değindikten sonra namaz konusuna dönmüş ve namaz vakitlerini soru cevap yoluyla açıklamıştır. Sabah namazının iki rekât sünnetini açıkta okuyarak, dua ve sûrelerle öğrenciye göstererek kılmıştır. Öğrencilere de uygulamaya yaptırılarak, öğretmenin onlarda alışkanlık kazandırmaya çalışmasını istemiştir. Halim Sabit, sonraki derslerde tüm vakit namazlarının kılınışını uygulamalı olarak göstermiştir. Öğrencileri de derse katarak zaman zaman hata buldurma ve sorular sorma, uygulama yaptırma yoluyla dersi aktif işlemiştir. Son olarak cemaatle namazın nasıl kılınacağını da öğretmiş ve öğrencilerde meleke oluşunca öğle namazlarının cemaatle kılınacağını söylemiştir.⁶⁶ Sabit, çocuklara namaz konusunu sadece şekilsel olarak öğretmemekte, aynı zamanda amacına ve içeriğine yönelik de açıklamalara yer vermektedir. Bu açıdan bakıldığında çocukların, mükellef çağa geldiklerinde severek ve bilerek bu ibadeti yerine getirmelerine etki edeceği söylenebilir. Ancak namaz ibadetinin öğretiminde çocuk henüz mükellef çağına gelmeden namaza zorlanırsa, oyun ve eğlencesinden alıkonulursa olumlu sonuçlara ulaşılması güç olacaktır. 6-7 yaşlarından itibaren çocukların abdest alarak başladığı bir namazı sonuna kadar tamamlaması namaza olan ciddiyeti öğretecektir. Bu dönemde beş vakit namazı muntazam kılması beklenmediği halde namazın önemini ve ciddiyetini kavraması uygun görülmektedir. Ayrıca

⁶² Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 48-49.

⁶³ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 50.

⁶⁴ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 52-54.

⁶⁵ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*. Levha 14.

⁶⁶ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 54-66.

camiiye götürmek ve cemaatle namaza katılmak da namazı sevdirmek adına önemli bir rol oynayabilir.⁶⁷

Namaz konusuyla ilgili öğrenci kitabında 15. levhada geçen içerik, klasik ilmihal muhtevasıyla uyumlu bir biçimde verilmiştir: "Allah Teâla'ya ibadet etmek çok iyi şeydir. Allah Teâla bize iyi olunur diyor. Hazreti Allah, namaz kılan kimselerden razı olur. Allah'ü Teâlâya namaz kılmayan kimse iyi olmaz. Namaz kılmayan kimse kötüdür. Namaz kılmayan kimseleri Allah'ü Teâla da, peygamberimiz de sevmez. Allah'ü Teâla Müslümanlara: "Beş vakit namaz kılınız" diyor. Beş vakit namaz kılmak Allah Teâla'nın emri ve fermanıdır. Namaz kılan kimse ahiret gününde kurtulur. Beş vakit namaz Müslümanlar için ibadettir." Metinde geçen "namaz kılmayan insan kötüdür" cümlesi bu yaş çocuklarınca oldukça somut bir biçimde anlaşılacak yapıdadır.⁶⁸

4.4. Toplumsal Konular

Arkadaşlık, Yetimlere Küçüklere Şefkat Gösterme, Anne Babayı Sevme, Müslümanlar Kardeştir, İnsan Sevgisi, Yaşlılara Saygı, Ulemaya Saygı gibi konular toplumsal konular başlığı altında tematikleştirilmiştir. Aşağıda bu konulara ilişkin bazı analizlere yer verilmiştir.

Anne babaya sevgi konusu öğretmen ders kitabında 15. konudur. Öğrenci ders kitabında 11. levhada yer almaktadır. Öğrencilere anne ve babaları sağlık sorunu yaşadığında ne hissedecekleri sorularak onların çocukları için fedakârlıkları ve çocuklarını ne kadar çok sevdikleri önce babadan başlanılarak sonra anneye geçilerek anlatılmıştır. Akabinde kendilerine bunları yapan ve çocuklarını fazlasıyla seven anne ve babanın sevilmesi gerektiğine işaret edilmiştir.⁶⁹ Konu anlatım yöntemiyle biraz dikte edici tarzda ele alınmıştır.

Öğrenci ders kitabında konuya şu şekilde yer verilmiştir: "Ben pederimi çok severim. Pederim benim için çalışıyor. Pederim benim iyi olmamı istiyor. Pederim beni pek ziyade seviyor. Ben validemi de severim. Validem de beni sever. Küçük iken beni peder ve validem terbiye etti. Ben validemin sütünü emerek büyüdüm. Peder ve validesini seven kimseyi Allah Teâla da sever. Peder ve validesini sevmeyen kimseyi Allah Teâla da sevmez. Allah Teâla: "Peder ve validenizi seviniz" buyurmuştur. Peder ve valide çocuğunun iyi terbiye almasını ister. Peder valideye karşı darılmak günahdır. Dünyada pederden ve valideden sevgili kimse bulunmaz. Peder, validesini seven kimse bahtiyardır."⁷⁰ Metin çocuklara görev ve sorumluluklarını ezberletici bir dille sunulmuştur.

İslam kardeşliği konusu öğretmen ders kitabında 16. konudur. Öğrenci ders kitabında ise 12. levhada geçmektedir. Konu anlatım usulüyle açıklanmıştır. Öğrenciye yöneltilen bir iki soru dışında öğrencilere ırk ayrımı yapmadan bütün Müslümanların kardeş olduğu aynı anlam içeriğindeki cümlelerle tekrar edilmiştir. Şu ifadelerde olduğu gibi: "Bilir misiniz; bir Müslüman- Arap, Arnavud, Kürt... ne olursa olsun- hepsi sizin kardeşinizdir. Bütün Müslümanlar sizi kendi evlatları gibi severler. Bir Müslüman diğer Müslümana karşı hiçbir fenalık yapamaz. Bir Müslüman diğer bir Müslüman için hiçbir fenalık da düşünemez. Allah Teâla: "Bütün Müslümanlar kardeştir." buyuruyor."⁷¹

Öğrenci kitabından da benzer içerikle yer alan konu ağırlıklı olarak "Müslümanlar kardeştir" cümlesini tekrar ederek işlenmiştir: "Kardeş kardeşi sever. Benim kardeşim bütün dünya Müslümanlarıdır. Ben bütün dünya Müslümanlarını kendime kardeş bilirim. Bütün

⁶⁷ Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, 166-172.

⁶⁸ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*, Levha 15.

⁶⁹ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 43-45.

⁷⁰ Sabit, *'Amelî İlmîhâl, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*, Levha 11.

⁷¹ Sabit *'Amelî İlmîhâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 45-46.

328 | Halise Kader Zengin. II. Meşrutiyet Döneminde Çocuklar İçin Yazılmış 'Amelî İlmihâl...

Müslümanlar dinlerini severler. Kazan, Sibiryaya, Buhara, Hindli... Müslümanlar hep kardeşimdir. Ben bütün kardeşlerimi canımdan ziyade severim. Müslümanlar hep kardeşlerdir. Ben bir Müslümanım.”⁷²

İnsan sevgisi konusu öğretmen ders kitabında 17. konu olarak geçmektedir. Öğrenci ders kitabında 13. levhada geçmektedir. Öğretmen ders kitabında konu Müslüman olan ve olmayan ayrımı yapılarak işlenmiştir. Halim Sabit her konuda olduğu gibi örnekler vererek ve sorularına öğrencilerden cevaplar isteyerek konuya giriş yapmıştır.

“Siz peder ve validenizi; akrabanızı; bütün Müslümanları hocaları seversiniz; bilirim evet bunlar pek ziyade sevilmelidir. Bunlar hepsi de sevilecek kimselerdir. Fakat başkalarını da sever misiniz? Mesela Müslüman olmayan kimseler vardır: Avrupalılar, Franklar, İngilizler ve başkaları...-...evet kendileri iyi olurlarsa onlara da güzel muamele etmeli. Onlar da bizim gibi insan, onlar da bizim gibi insan oldu. Kendileri iyi olurlarsa biz de onlara karşı iyi oluruz, onlara güzel muamele ederiz.”

Sabit konunun devamında öğrencilere kendilerine zararı dokunmayan tüm insanlarla iyi geçinmeleri, onlarla dost olmaları gerektiğini belirtmiştir. Metnin kurgusunda Müslüman sevilecek, kardeş insandır diğer din mensupları ise zararları dokunmadıkları müddetçe kendileriyle iyi geçinilecek insanlar şeklinde vurgulanmıştır. Metinde Müslüman olmayan insanlar dost kabul edilebilirler fakat onların da doğru yol üzere olmaları arzu edilmektedir.⁷³

İnsan sevgisi öğrenci ders kitabında da Müslüman olan ve olmayan ayrımıyla işlenmiştir. Müslüman sevilirken Müslüman olmayanlarla iyi geçinmek ve onların iyiliğini istemek öğütlenmiştir. “Bütün Müslümanlar benim kardeşimdir. Biz Müslümanları severiz. Allah Teâlâ’yı yerde gökte beğenmeyen hiçbir şey yoktur. Bütün insanlar ile iyi geçinmek borcumuzdur. Bütün insanların iyi olmalarını Allah Teâlâ’dan isteriz. Fena kimseler ahirette cehennemde gireceklerdir. Kötü insanlar günahları kadar cehennemde yatacaklardır. Peygamberimiz bütün insanları doğru yola davet etti. Biz Hazreti Peygamberi severiz.”⁷⁴

Bu dönemdeki çocukların gelişimleri açısından “Müslüman olan” ve “Müslüman olmayan” ayrımı yapmaları biraz güç gözükmektedir. Benzer bir konuda çalışma yapan D. Elkind, Yahudi, Katolik ve Protestan çocuklara, dinî düşünce ve özelliklerine ilişkin sorular sormuştur. Yahudi çocuklara mesela “ Sen Yahudi misin?”, “Seni Yahudi yapan nedir?”, “Nasıl Yahudi oldun?” gibi sorular yönelmiştir. Elkind, aldığı cevaplarda ise; aynı yaşta olan çocukların bilişsel düzeylerinin benzer olduğunu, Piaget’in soyut işlemler evresi olan 11, 12 yaştan önce çocukların dinî algılama kapasitelerinin olmadığını belirlemiştir. O, dinî sistemin bireyin zihninde giderek daha karmaşık hale geldiğini ortaya koymuştur.⁷⁵Müslüman çocukların da benzer gelişimsel basamaklara sahip olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

5. SONUÇ

Birinci sınıf öğretmen ve öğrencilere yönelik ilmihal ders kitapları incelendiğinde, kitaplarda işlenen konuların benzerlik taşıdığı tespit edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda konuların inanç, ibadet ve ahlak/toplumsal konularla, ibadet etmek üzere gerekli olacak dua ve surelerden oluşturulduğu sonucuna varılmıştır. İnanç konularında; Allah, Allah Korkusu, Allah’a Şükür, Kur’an-ı Kerim, Peygamberler, Peygamber Sevgisi, Hz. Muhammed, Ahiret, Cennet Cehennem, Melekler, yer almıştır. İbadetlerden; Zekât ve Sadaka, Abdest, Namaz, Ezan, Genel olarak ibadetlere (Beş Vakit Namaz, Oruç, Zekât, Hac) konularına yer verilmiştir. Toplumsal/ahlak konularında ise; Arkadaşlık, Yetimlere Küçüklere Şefkat Gösterme, Anne Babayı Sevme, Müslümanlar Kardeşlerdir, İnsan Sevgisi, Yaşlılara Saygı, Ulemaya Saygı işlenmiştir. Öğretilen konularla birlikte ezberlettilen dua ve sureler de şunlardır; Eûzu Besmele, Kelime-i

⁷² Sabit, *‘Amelî İlmihâl, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*, Levha 12.

⁷³ Sabit, *‘Amelî İlmihâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitab*, 46-48

⁷⁴ Sabit, *‘Amelî İlmihâl, Talebeye Mahsus Birinci Kitab*. Levha 13.

⁷⁵ Faruk Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2007), 43-44; Ayrıca bk. Cemil Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2011), 105-108.

Tevhid, Kelime-i Şehadet, Fatıha Sûresi, Sûbhanerabbıyel Âla, Sûbhanerabbıyel Azim, Esse-lamu Aleykum ve Rahmetullah, Tahıyyat, Salavatı Şerife (Sallı Barık), İhlas Sûresi, Kevser Sûresi, Sûbhaneke Duası, Kunut Duaları.

Kitapların analizi aşamasında çocukların din eğitimi açısından uygun olan ve olmayan içerikler belirlenmiştir. Allah inancı; Allah'ı sevmek ve Allah'tan korkmak şeklinde işlenmiştir. Allah korkusu ile ilişkili olarak çocukların psikolojilerini bozacak söylemlere yer verildiği sonucuna ulaşılmıştır. Cennet ve cehennem konusu çocukların tasavvurlarıyla bağdaşır şekilde sunulmuştur. Meleklerle yönelik kısmen detay sayılabilecek içeriklere yer verilse de dinî gelişim açısından çocuklara katkı sunacak bir muhtevadadır. İbadet konuları içerisinde en detaylı ve uzun işlenen konu namaz olmuştur. Namazın öğretiminde hem şekilsel hem de anlamına yönelik bilgilendirmelere yer verilmiştir. Zekât ve sadaka konusu "acımak" duygusuyla yoğun bir biçimde işlendiğinden sınıf içerisinde olumsuz durumların oluşmasına etki edebilecek niteliktedir. Ahlaki ve toplumsal konular içerisinde anne babaya saygı ve sevgi, insan sevgisi gibi konular tamamen teşvik edici bir dille öğretilmiştir. Bu dönemde çocuklara, Müslüman olan ve olmayan ayrımının öğretilmeye çalışılması ise bilişsel gelişim açısından uygun görünmemektedir. Küçük dua ve surelerin öğretime konu edilmesi, çocukların yaş ve bilişsel seviyelerine uygun düzenlenmiştir.

Konuların öğretiminde seçilen yöntem ve teknikler incelendiğinde; ağırlıklı olarak çocukların yaşadığı tecrübelerden, gündelik hayatta karşılaşılabilecekleri durumlardan hareket edildiği, kitapların öğrenci merkezli hazırlandığı izlenimini vermektedir. Çocukların çevrelerinde gördükleri örneklerden, olaylardan başlanılarak dinî içeriğe geçiş yapılmıştır. Bu açıdan konular öncelikle somut ardından soyuta doğru yaklaştırılmıştır. Bu dönemdeki çocukların somut işlemler döneminde olduğu kabul edildiğinde, dinî konuları anlamlandırılmalarına yönelik uygun yöntem ve ilkeler benimsendiği sonucuna ulaşılmıştır. Alışkanlık ve meleke kazanılması istenilen konularda da; namaz ibadeti ve surelerin öğretiminde olduğu gibi sık sık tekrara yer verilmesi, konuların çeşitli oyunlarla (hata bulma) işlenilmesi öğrenilenlerin kalıcılığını arttırmak adına uygun bir yoldur.

İlmihâl kitabının hem öğretmen ve hem de öğrencilere yönelik ayrı ayrı oluşturulması, İslam eğitim tarihi açısından ilk olma özelliği taşımaktadır. Konuların öğrenciye yaklaştırılmasına ilişkin öğretmene yöntem ve teknikler önerilmesi bugünkü öğretmen el kitaplarıyla benzeşmektedir. Öğretmen kitabında yer alan çeşitli işaretlemelerin de öğrenciyi düşündürmeye, aktif hale getirmeye yönelik olduğu kanaatine varılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akif, Mehmet. "Yeni Bir Mektep Kitabı". *Sırâtı müstakîm* 5/111 (1326): 115-116.
- Akyüz, Yahya. "İlköğretimin Yenileşmesinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 5 (1994): 1-47.
- Akyüz, Yahya. "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler". *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 1/2 (2011): 9-22.
- Arpağuş, Hülya. K. "Bir Telif Türü Olarak İlmihâl Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/22 (2002): 25-56.
- Ayhan, Halis. *Din Eğitimi ve Öğretimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Cevad, Mahmud. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraatı*. İstanbul: 1338/1920.
- Creswell, John W. *Nitel Araştırmacılar İçin 30 Temel Beceri*, trc. Hasan Özcan. Ankara: Anı Yayıncılık, 2017.
- Çağır, Mine - Türk, İbrahim Caner. "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri". *Avrasya Sosyal Ekonomi ve Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 4/11 (2017): 62-75.
- Çapçıoğlu, Fatma. *Osmanlı Son Dönemi Din Eğitimi Tartışmaları ve Cumhuriyete Yansımaları (Örgün ve Yaygın Eğitim Çerçevesinde)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2018.

330 | Halise Kader Zengin. II. Meşrutiyet Döneminde Çocuklar İçin Yazılmış 'Amelî İlmihâl...

- Dam, Hasan. "Çocukluk Dönemi Din Eğitimi". *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*. Ed. Mustafa Köylü. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010, 13-64.
- Doğan, Recai. "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi- Öğretimi". *A.Ü.İ.F.D.* 38 (1998): 361-445.
- Edib, Eşref. "Amelî İlmihâl Mektepler İçin Kabul Olunmuştur". *Sırâtımüstakîm* 5/114 (1326): 177.
- Ergin, Osman, Nuri. *Türk Maarif Tarihi*. 1-2., İstanbul: Eser Matbaası 1977.
- Erkek, Mehmet Salih. *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*. Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.
- Flick, Uwe. *Qualitative Sozialforschung*, Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2004.
- Karaca, Faruk. *Dinî Gelişim Teorileri*. İstanbul: Dem Yayınları, 2007.
- Koç, Bozkurt. "Göstergebilimsel Bir Çözümleme: Çocuk Resimlerinde Cennet ve Cehennem". *Dinî Araştırmalar*. 11/31 (Mayıs-Ağustos 2008): 259-282.
- Koç, Bozkurt. "Çocuklarda Cennet ve Cehennem Tasavvuru (İlköğretim Öğrencileri Örneklemi)". *EKEV Akademi Dergisi* 13/39 (2009): 155-178.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: MEB. Yayınları, 1970.
- Köylü, Mustafa - Oruç, Cemil. *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2017.
- Mehmedoğlu, Yurdagül. *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*. İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 2001.
- Oruç, Cemil. *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2011.
- Öztürk, Mualla. "Din Eğitimi ve Çocuk Ruh Sağlığı". *Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri 23-25 Nisan 1981*. Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 206- 210.
- Sabit Halim. *'Amelî İlmihâl, Talebeye Mahsus Birinci Kitap*. İstanbul: Sıratı Müstakim Matbaası, 1328.
- Sabit, Halim. *'Amelî İlmihâl, Muallimlere Mahsus Birinci Kitap*. İstanbul: Sıratı Müstakim Matbaası, 1328.
- Sabit, Halim. *'Amelî İlmihâl, Talebeye Mahsus İkinci Kitap*. İstanbul: Şirketi Mertebe Matbaası, 1331.
- Sabit, Halim. *'Amelî İlmihâl, Muallimlere Mahsus Üçüncü Kitap*. İstanbul: Şirketi Mertebe Matbaası, 1332.
- Taşer, Seyit. *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Eğitim Meseleleri Hakkında Görüşleri (1839-1923)*. Konya: Eğitim Akademi Yayınları, 2011.
- Unat, Faik Reşid. *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Ankara: MEB. Yayınları, 1964.
- Yakut, Esra. "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mekteplerde Dinî Eğitim". *Kebikeç* 37 (2014): 19-34.
- Yıldırım, Ali -Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.
- Yıldız, Mualla. "Çocukların Tanrı İmgesi'nin Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Toplum Bilimleri Dergisi*. 7/13 (2013): 45-63.
- Zengin, Zeki Salih. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*. İstanbul: MEB. Yayınları, 2004.
- Zengin, Halise Kader. "Almanya'da Yaşayan Müslüman Çocuklarda Allah Kavramının Gelişimi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010): 213-248.